

بررسی رابطه گردشگری و صنایع دستی در استان کردستان

نیکو شجاع نوری*

۱- مربی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه الزهراء(س)
(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۷/۲۲، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۱/۲۰)

چکیده:

در قرن جاری دولت ها به صورت هدفمند، مطالعات و اقداماتی را طرح ریزی و ترویج می کنند که باعث حمایت و تسهیل توسعه اقتصادی می شود. از جمله این اقدامات توجه خاص به صنعت گردشگری و جذب گردشگر با تأکید بر صنایع دستی محلی است. ایران تاکنون اقدام چشمگیری در این زمینه انجام نداده است. با توجه به این که استان کردستان با وجود تمام شرایط بالقوه گردشگری و تنوع صنایع دستی، دومین استان محروم کشور محسوب می شود، این تحقیق با هدف کمک به رونق اقتصادی از نوع کاربردی بوده و به روش موردی و همبستگی به بررسی رابطه گردشگری و صنایع دستی در این استان پرداخته است. از آنجا که گردشگری با تأکید بر صنایع دستی می تواند یکی از بهترین سازوکارها برای رفع محرومیت باشد، لازم است ابتدا نسبت به رفع مشکلات توسعه هر یک بطور همزمان اقدام نمود. از جمله مسائل گردشگری در استان کردستان ایجاد جاذبه کافی برای گردشگران است که با توجه به تنوع و کثرت کارگاه های سنتی صنایع دستی محلی و زیبایی اشیای تولیدی آنها، بخشی از این جاذبه بالقوه در صنایع دستی این خطه وجود دارد. بنابراین در صورت ایجاد شرایط مناسب بازدید و خرید، این کارگاه ها گزینه قابل توجهی برای جذب گردشگران خواهد بود که خود به شکل مستقیم و غیر مستقیم، موجب رونق صنایع دستی و رشد اقتصاد استان می گردد. در انتها پیشنهاد می شود: ۱. راه های عملی همیاری گردشگری و صنایع دستی در استان کردستان، تبیین و به صورت دستورالعمل اجرایی ابلاغ گردد؛ ۲. کلیه کارگاه های صنایع دستی استان با تمام خصوصیات آنها، شناسایی شود؛ ۳. آموزش راهنمایان سفر در خصوص صنایع دستی محلی؛ ۴. تبلیغات گسترده و تأمین امکانات کافی و مناسب برای بازدید و خرید گردشگران از کارگاه های صنایع دستی انجام گیرد.

واژه های کلیدی:

صنایع دستی، گردشگری، کردستان، جاذبه های گردشگری، رابطه صنایع دستی و گردشگری

مقدمه:

در رده بندی مهمترین منابع درآمد زای جهان، صنعت اکتشاف نفت و بهره برداری از آن به عنوان پردرآمدترین فعالیت صنعتی اعلام شده، پس از آن صنعت خودروسازی و در رتبه سوم گردشگری و جذب گردشگر قرار دارد.

بر طبق سند چشم انداز کشور در افق ۱۴۰۴، ایران باید بتواند ۲۰ میلیون گردشگر تا زمان فوق جذب نماید، اما متأسفانه به دلایل مختلفی از جمله عدم زیر ساخت های مناسب برای آسایش و پذیرش گردشگران، عدم اطلاع رسانی کافی و مناسب از جذابیت های متنوع مناطق گردشگری و ... هنوز میزان ورود گردشگران خارجی در ایران بسیار ناچیز است. این موضوع به خصوص پس از مقایسه میزان ورود گردشگر و درآمد حاصل از آن در ایران به نسبت کشورهای مثل چین و هند که از وجوه مختلف مثل: تنوع اکوسیستمی، سابقه هنر و تمدن، تنوع آداب و رسوم و ... تقریباً مشابه ایران هستند، بیشتر جلب نظر می نماید.

گردشگری همچنین به دلیل این که قادر است به رهایی کشور از اقتصاد تک محصولی و کم شدن مشکل بیکاری بخصوص در مناطق محروم کمک نماید، قابل توجه است. نیاز به راه حلی سریع برای بیکاری بخصوص پس از پیشرفت سریع کم آبی و بی آبی سال های اخیر در بسیاری از نقاط ایران که موجب افزایش بیکاری تعداد کثیری از کشاورزان شده و همچنان خواهد شد، بیشتر احساس می شود. از سوی دیگر اشیای صنایع دستی به عنوان اجزای ملموس و صنعتگر و مهارت هایش، به عنوان اجزای ناملموس فرهنگی جزء منابع بسیج شده در صنعت گردشگری هستند.

بررسی عوامل مؤثر بر توسعه صنایع دستی در کردستان به عنوان یکی از استان های پرجاذبه اما محروم، می تواند روشنگر چگونگی رابطه دو صنعت گردشگری و صنایع دستی بوده و به ایجاد رابطه ای مناسب و فعال بین این دو مقوله کمک نموده، زمینه رشد اقتصادی کشور را فراهم آورد.

پیشینه تحقیق:

در تحقیقات مختلفی در خصوص رابطه صنایع دستی و گردشگری، اهمیت، چگونگی و لزوم توجه به ارتقای محصولات صنایع دستی اشاره شده است از جمله: (احسان حسنی و مهدی کروی ۱۳۹۲، جعفر میرکنولی و راضیه مصدق ۱۳۸۹، اصغر ضرابی و جمال محمدی و ادريس باباخانزاده ۱۳۹۰، حمید ضرغام و بنفشه عطرسابی ۱۳۸۵ و محمد رضا دهشیری ۱۳۹۳).

نتایج حاصل از یک تحقیق علمی دیگر در ایران نشان داده که: "صنعت گردشگری تأثیر قابل ملاحظه ای بر اشتغال و رشد اقتصادی کشور دارد به طوری که ورود هر ۲۰ گردشگر یک شغل به صورت مستقیم و ورود هر ۶ گردشگر یک شغل جدید به

صورت مستقیم و غیر مستقیم ایجاد می نماید" (بختیاری و یزدانی، ۱۳۸۹: ۵۹-۵۸).

از سوی دیگر در سده ی بیست و یکم صنایع فرهنگی دانش محور، جزو فرصت های جدید اقتصادی برای تمام کشورها به شمار می آید (Lin & Li, 2010). دولت ها در اقتصادهای به سرعت در حال رشد، به صورت هدفمند؛ مطالعات و اقداماتی را طرح ریزی و ترویج می کنند که باعث حمایت و تسهیل توسعه ی صنایع فرهنگی و خلاق می شود. (UNESCO, 2007: 3). درون مفهوم صنایع خلاق، ۱۳ زیرمجموعه وجود دارد که صنایع دستی از جمله آنها محسوب می شود. (UNIDO & UNESCO, 2005:11)

«صنایع دستی ایران به عنوان یکی از قطب های صنایع دستی جهان، به همراه چین و هند، دارای سابقه درخشان و پرپیشینه ای است» (یاوری، ۱۳۹۲: ۲۳) با این حال ملک جانی (۱۳۷۸: ۹۹) بیان می کند: "صنایع دستی در ایران جایگاه ضعیفی دارد و دارای اثرات قابل ملاحظه ای در اقتصاد ملی نیست، چرا که این صنعت در بین بخش های اقتصادی ایران رتبه ۱۸ را دارد و اگر در همین جایگاه باقی بماند احتمالاً رو به نابودی خواهد رفت."

روش تحقیق:

در این مقاله شیوه تحقیق به صورت انتخابی بوده و گردآوری داده ها از طریق اسنادی و میدانی انجام گرفته است. ابزار استفاده برای کسب اطلاعات میدانی در این تحقیق انتخابی، مشاهده بعضی کارگاه های محلی شهرهای استان کردستان و مصاحبه با استادکاران این کارگاه ها بوده است.

اهمیت گردشگری در دنیای امروز

همان گونه که درپیش نویس منشور سازمان جهانی جهانگردی سال ۱۹۹۹ آمده است: "گردشگری داخلی و بین المللی در زمره مهم ترین محل های تبادل فرهنگی است و حفاظت از محیط زیست باید فرصت های مسئولانه و هدایت شده ای را به منظور کسب تجربه و شناخت دست اول از میراث و فرهنگ آن جامعه برای اعضای جامعه میزبان و بازدید کنندگان فراهم آورد." (سازمان جهانی گردشگری، ۱۳۸۲: ۲۵)

گردشگری صنعتی است که در قرن حاضر به سرعت بخش عمده ای از اقتصاد جهانی را تشکیل داده، یکی از بزرگترین صنایع جهان شده است. اگرچه گردشگری از قرون گذشته در کشورهای مختلف و در اقشار گوناگون جامعه وجود داشته است، اما از دهه ی ۱۹۷۰ کشورهای پیشرفته ابتدا با رویکردی فرهنگی- اجتماعی و سپس اقتصادی به آن توجه ویژه نمودند، بطوری که پیش بینی می شود تا سال ۲۰۲۰، گردشگری بین المللی به تعداد ۱/۶ میلیارد نفر رسیده و گردش مالی ناشی از آن بیش از ۲

تریلیون دلار در سراسر دنیا برسد (WTO, 1998: 24) و از این تعداد بالای گردشگر طبق سند ۱۴۰۴، انتظار بازدید ۲۰ میلیون نفر گردشگر از ایران می رود. (بختیاری و یزدانی، همان: ۵۸)

این مسئله بدیهی است که صنعت گردشگری همچون دیگر صنایع برای توسعه، شاخص ها و سازو کارهای عام و خاص خود را می طلبد. از جمله شاخص های مهم توسعه گردشگری در قرن حاضر، توسعه فنآوری های اطلاعات و ارتباطات است. از آنجاکه قرن بیست و یکم قرن فنآوری اطلاعات و ارتباطات است، کشورهای پیشرفته بخصوص در صنعت توریسم از مزایای این شاخصه به خوبی آگاه بوده و از آن بهره می برند. به گونه ای که قرن بیست و یکم را می توان قرن استفاده از فنآوری اطلاعات و ارتباطات، توسط کشورهای توریست پذیر برای جذب هرچه بیشتر گردشگران، نام گذاری کرد. (کرمی، ۱۳۸۹: ۱۸۱) استفاده از فنآوری اطلاعات و ارتباطات می تواند کمک بسیار موثری هم برای گردشگران جهت یافتن مکان دلخواه با توجه به بودجه و علایقشان و آگاهی و امکان استفاده از تمامی امکانات و جاذبه های اماکن توریستی باشد و هم به مسئولان و دست اندرکاران گردشگری برای ارائه خدمات هرچه بیشتر، تبلیغات، فروش و گیره یاری رساند.

تبلور یافتن گردشگری به عنوان نیاز، تبدیل شدن آن به عنوان بزرگترین صنعت خدماتی دنیا و تخصصی شدن گردشگری، این فرصت را فراهم کرده تا هر مقصدی جهت بهره جستن از منافع حاصل از گردشگری امیدوار باشد. کشور ایران با توجه به تنوع اقلیمی، فرهنگی، تاریخی و هنری اش، دارای جاذبه های فراوانی برای جذب گردشگران است اما مسلماً این کار بدون شناسایی عوامل تأثیر گذار، برنامه ریزی و مدیریت استراتژیک امکان پذیر نخواهد بود. (موحد و کهزادی، ۱۳۸۹: ۱) اگر چنانچه زیرساخت های مناسب برای رفاه گردشگران ساخته نشود و تبلیغات کافی برای اطلاع یافتن از جاذبه های این اماکن و البته نمایش مناسب و شایسته آنها صورت نگیرد، جذب گردشگران به سمت مناطق جویای گردشگر با همه جاذبه های گردشگری شان، بخصوص برای مناطق محروم، امکان پذیر نخواهد بود.

رابطه گردشگری با صنایع دستی

از آنجا که جهانگردی فعالیتی انسانی است که به منظور تفریح یا تجارت صورت می گیرد، بی تردید می تواند شامل انواع تبادل فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی باشد. این پدیده اقتصادی نسبتاً جدید، از چنان سرعت رشدی برخوردار است که به سرعت در سال های اخیر توانسته، بخش بزرگی از چرخه اقتصاد جهانی را به خود اختصاص دهد.

بر اساس بند ۵-۲ پیش نویس منشور سازمان جهانی جهانگردی، طرح های توسعه گردشگری و زیربنایی باید ابعاد هنری، اجتماعی

و فرهنگی، چشم اندازهای طبیعی، ویژگی های تنوع زیستی و بافت مکان های میراث را در نظر بگیرند. باید به استفاده از محصولات محلی اولویت داده شود و سبک معماری محلی و سنت های بومی مد نظر قرار گیرند. (سازمان جهانی جهانگردی، همان) در این پیش نویس، صنایع دستی جزء شاخه جاذبه های فرهنگی مادی گردشگری برشمرده شده است. (قالیباف و شعبانی فرد، ۱۳۹۰: ۱۵۳)

کشورهایی که گردشگر بیشتری را پذیرا بوده اند، ارزش صادرات صنایع دستی آن کشورها نسبت به دیگر کشورها بالاتر بوده است. ایجاد فرصت های شغلی پایدار برای جوامع محلی و روستایی با هدف جلوگیری از پدیده ی شوم مهاجرت و بیکاری، امری ضروری محسوب می شود. صنایع دستی محصول یک جامعه ی خاص محلی قلمداد می شود و ویژگی های فرهنگی و طبیعی منطقه در ایجاد آن موثر است و به عنوان یک کالای یادگاری که حاصل هم نشینی شگفت انگیز دست، احساس و اندیشه است، برای گردشگران ارزش خاصی دارد. به این ترتیب از فراموش شدن و از بین رفتن صنایع دستی سنتی محلی جلوگیری می شود. (کرمی، ۱۳۸۹: ۱۷۹-۱۷۷)

در رابطه با تولیدات صنایع دستی رایبسون و پیکارد^۱ معتقدند، این اشیاء ابزارهایی هستند که از طریق آن جامعه ارزش ها و معنویات خود را که بسیار مهم است، ارایه می کند و آنها بخش مهمی از هویت فرهنگی و اجتماعی هستند که از طریق نسل ها منتقل می شوند (Mustafa, 2011). از آنجا که صنایع دستی به آن گروه از صنایعی گفته می شود که مهارت ذوق و بینش انسان در آن نقش اساسی داشته و بیش از نیمی از مراحل ساخت آن با دست انجام گرفته و در چارچوب فرهنگ و بینش هر منطقه و با دید گاه های قومی ساخته و پرداخته می شود. می توان آن را بازتابی از تاریخ و تمدن و آینه تمام نمای ذهن و ذوق و هنر و باورهای هر ملتی دانست. به عبارتی دیگر صنایع دستی هویت یک ملت را در گذشته و حال بیان می نماید، چنان که از آن به عنوان سفیران فرهنگی یک سرزمین یاد می شود چرا که جهانگردان صنایع دستی را می خردند و با خود به کشورهایشان برده، نقش و نمودی از ذوق و سنن و فرهنگ ملتی را در ممالک و مناطق دیگر به نمایش می گذارند. (کرمی، همان: ۱۷۳)

لذا این صنایع نقش دوگانه ای بازی می کنند: یکی این که حوزه مهم برای سرمایه گذاری در اقتصاد دانش جدید هستند و دیگر این که حوزه ای هستند که ارزش های معنوی و هویت فرهنگی را تقویت می کنند (UNIDO, 2013: 4-8).

با توجه به پیش بینی تعداد یک میلیارد و ششصد میلیون نفر گردشگر بین المللی تا سال ۲۰۲۰ میلادی و درآمدهای پیش بینی شده حاصل از آن که البته در صورت وجود شرایط مناسب میسر می شود، به روشنی می توان پی به اهمیت توجه به بازاریابی، طراحی محصول گردشگری و تبلیغ صنایع دستی

تصویر ۱- دریاچه زیبای زیوار مریوان. منبع: (www.marivan.gov.ir)

ارزش میراث فرهنگی توسط جوامع و کسب بهره‌ی اقتصادی و اجتماعی از طریق صنایع خلاق امکان پذیر است (2005 UNIDO & UNESCO). هم اکنون کشور های حوزه جنوب شرقی آسیا (آسه آن)^۲ و کشور هایی همچون چین، کره شمالی و جنوبی، ژاپن، هندوستان، مکزیک، پرو و کشور هایی دیگر از این دست، از چند دهه پیش سرمایه گذاری های بزرگی را در زمینه جذب گردشگر خارجی با تأکید بر هنر های سنتی و صنایع دستی محلی و بومی خود آغاز کرده، که هم اکنون به مرحله بازدهی مثبت و درآمدزایی رسیده اند (روشن و قاسمی، ۱۳۸۵).

ویژگی های استان کردستان

استان کردستان با مساحت ۲۸۲۰۳ کیلومتر در قسمت غربی فلات وسیعی از جنوب غربی آسیا است. این استان در غرب کشور واقع شده، مرکز آن سنندج و در مجاورت کشور عراق قرار دارد و دارای ده شهرستان می باشد. این استان از لحاظ اقلیمی و طبیعی، کوهستانی محسوب شده و دشت های مرتفع و دره های پهن آن در پهنای منطقه گسترده شده است. کوه های این استان سرچشمه بسیاری از رودخانه های بزرگ بوده که مناظر طبیعی بسیار زیبایی را به وجود آورده است. (تصویر ۱)

بر اساس نتایج سرشماری عمومی سال ۱۳۹۰ جمعیت استان ۱۴۹۳۶۴۵ نفر بوده است. (دفتر آمار و اطلاعات استانداری کردستان، ۱۳۹۲) بالای ۹۹ درصد جمعیت مسلمان بوده، اکثریت پیرو مذهب شافعی و بقیه نیز پیرو مذهب تشیع هستند.

استان کردستان به دلیل مرز مشترک ۲۳۰ کیلومتری با کشور عراق، وجود مشابهت های قومی، فرهنگی، و ارتباط خویشاوندی بین شهروندان دو کشور و قرار گرفتن در مسیر ترانزیتی جنوب و شمال غرب کشور دارای ظرفیت ها و توانمندی های بالقوه ای می باشد. غیر از آن وجود انواع صنایع دستی ارزشمند و همچنین وجود چندین بازارچه و تعاونی فعال مرزی و شبکه بازارهای محلی و فرمانطقه ای از پتانسیل بالایی جهت گردشگری، صادرات و واردات کالا و روی هم رفته رشد اقتصادی برخوردار است. اما علی رغم این ویژگی ها با توجه به اینکه بر اساس اعلام سازمان ملل در سال ۲۰۰۴، عوامل اجتماعی- فرهنگی، زیست محیطی و همچنین شاخص هایی همچون: کاهش فقر، نابرابری، بیکاری و غیره ملاک های جدید توسعه در نظر گرفته شده است، این استان محروم ترین استان در کشور پس از استان سیستان و بلوچستان در سال ۸۸ بوده است. (زینال زاده، برزوین و قجری، ۱۳۹۱: ۷۶-۶۶) و بر طبق آمار سال ۹۲ مرکز آمار ایران دارای نرخ بیکاری ۴۰ درصد جوانان ۱۵ تا ۲۴ سال می باشد. (<http://rc.majlis.ir>)

موحد و کهزادی (۱:۹۸۳۱) با توجه به قابلیت های بالقوه استان کردستان در زمینه گردشگری، (۴۳۲۱ اثر باستانی که ۵۰۰ اثر در فهرست آثار ملی ثبت شده است، توانایی بالقوه در

نقاط گردشگری برای جذب هرچه بیشتر گردشگران، ببریم. اما متأسفانه به دلیل عدم شناخت علمی از منابع و جاذبه های گردشگری، شاهد رشد و بالندگی این جاذبه ها نبوده ایم، و غالباً مدیران و برنامه ریزان از شناخت و جایگاه و سطح عملکرد جاذبه ها مطلع نبوده، در برآوردها و برنامه ریزی ها راه انحراف می پیمایند و دچار کم بینی یا بزرگ بینی می شوند. (قالیباف و شعبانی فرد، ۱۳۹۰: ۱۵۳)

یکی از مهم ترین اقدامات برای کمک به هماهنگی هرچه بیشتر مابین صنایع دستی و گردشگری اقدام برای طراحی محصول گردشگری است. "طراحی محصول گردشگری در واقع به کارگیری شیوه های مبتکرانه در ایجاد و خلق محصولات متنوع و جذاب مطابق با سلیقه ی گردشگران است. طراحی محصول گردشگری که معمولاً بر اساس داشته ها و ویژگی های خاص هر استان یا منطقه صورت می گیرد، مهم ترین اصل در صنعت توریسم است." (کریمی، همان: ۱۸۰) البته باید توجه داشت که توجه به سلیقه و تمایلات گردشگران نبایستی در هیچ شرایطی موجب گردد که اصالت صنایع دستی محلی خدشه دار شده و صنعتگران برای کسب سود بیشتر به ساخت تولیداتی بپردازند که هیچ گونه سختی با فرهنگ و هنر و ویژگی های اصلی تولیدات محلی، نداشته باشد.

در هر صورت باید توجه داشت که "پایداری در گردشگری، مستلزم توجه نظام مند به ابعاد فنی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، تاریخی و زیست محیطی در حرکت به سوی استفاده از جاذبه های گردشگری مطابق با نیاز امروز و حفظ و ماندگاری این منابع برای آینده است." (شجاعی و نورالدین، ۱۳۸۶: ۶۸)

تحقیقات یونیدو و یونسکو توسعه صنایع دستی را عاملی برای باز شدن فرصت جدید کار برای بازماندگان از تحصیل و قوت بخشیدن به جوامع عنوان کرده و بیان می کند، ارزیابی

تصویر ۲- نمونه‌هایی از صنایع دستی کردستان. منبع: (www.taamolnews.ir)

گری، سراجی، کردی دوزی، ارغوان بافی، آجر تراشی، خراطی، منبت کاری، معرق کاری، نازک کاری، اروسی سازی، قواره بری، ساز سازی، رودوزی، کاشی کاری، ساخت زیورآلات سنتی و گیوه کشی یا گیوه بافی. (سایت سازمان میراث استان کردستان، بخش معرفی صنایع دستی)

صنایع دستی چوبی

ساخت انواع صنایع دستی چوبی به دلیل برخورداری کردستان از انواع چوب های زیبا و مناسب برای ساخت اشیای هنری، در کردستان بسیار مورد توجه و رایج است.

نازک کاری یا ریزه کاری چوب، بدون تردید شاخص ترین هنر شهرهای سنندج، ارومیه و رشت است. کیفیت مطلوب و گاه ممتاز محصولات نازک کاری سنندج و تنوع فوق العاده ی این گونه فرآورده ها در ارومیه و رشت نشانگر سابقه و قدمت تولید آن است. (یاوری، ۱۳۸۳: ۱۴۸) شهر سنندج، مرکز تولید صنایع چوبی مانند نازک کاری، معرق و منبت کاری است و مردمان آن از حدود ۱۰۰ سال پیش به خلق آثار هنری در این زمینه اشتغال دارند. در حال حاضر انواع تولیدات نازک کاری و کارگاه های صنایع چوبی و سنتی به دو گروه عمده تقسیم می شوند: تولیدات صرفا تزئینی و تولیدات کاربردی.

چوب مورد نظر نازک کاران شامل انواع چوب گردو، سنجد، چوب گره گره که فقط در منطقه کردستان دیده می شود، چوب کیکم که نقش های بسیار زیبایی دارد و ... می باشد. ابزار کار نازک کاران بیشتر دست ساخته خودشان است.

سازسازی سنتی

با توجه به جایگاه و اهمیت موسیقی در مناطق مختلف کردستان در میان سایر رشته های هنرهای چوبی و صنایع دستی استان

زمینه اکوتوریسم و گردشگری خرید)، با بهره گیری از روش تحقیق سوات (SWOT) گردشگری کردستان را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده، می گویند: "بر اساس نظر کارشناسان تحلیل های حاصل از سوات نشان می دهد که به رغم پتانسیل گسترده کردستان در زمینه گردشگری کمبود زیرساخت های کافی، ضعف فعالیت های بازاریابی و ضعف مدیریت گردشگری، مهمترین موانع اساسی بر سر راه توسعه گردشگری کردستان به حساب می آیند. از طرف دیگر وجود جاذبه های طبیعی زیبا، بازارچه های مرزی و تمایل عمومی نسبت به توسعه گردشگری به ترتیب با امتیاز وزنی ۴۸، ۳۸، ۲۸ درصد به عنوان مهمترین نقاط قوت و افزایش تمایل به گردشگری خرید، افزایش تمایل به فعالیت های گردشگری و به ویژه فعالیت های اکوتوریستی و پیوندهای فرهنگی نزدیک کردهای اقلیم خودمختار کردستان عراق با کردهای ایران و افزایش تمایل آنها جهت بازدید از استان کردستان به دلیل داشتن طیف مختلف جاذبه، به ترتیب با امتیاز وزنی ۵۰، ۵۰، ۳۲ درصد به عنوان مهمترین فرصت های گردشگری استان شناخته شدند." بر اساس یافته های تحقیقی در زمینه ارزیابی جاذبه های گردشگری شهر سنندج برای توسعه گردشگری آن، "مهمترین جاذبه های گردشگری شهر سنندج در سطح بین المللی و ملی، جاذبه های فرهنگی، از جمله: موسیقی، رقص محلی، مراسم درویش، نحوه زندگی مردم و در سطح ملی، جاذبه های تاریخی همچون: خانه کرد، موزه سنندج، عمارت آصف، بازار سنندج، عمارت مشیر دیوان و عمارت خسروآباد است... و در میان جاذبه های فرهنگی-تاریخی، اولویت برنامه ریزی و سرمایه گذاری باید بر روی موسیقی، رقص محلی، مراسم درویش، مراسم عروسی و آداب و رسوم و در میان جاذبه های انسان ساخت، اولویت به پارک جنگلی آبیدر است، قرار است برای جذب گردشگران، این منطقه به تله کابین، پیست بازی های زمستانی و باغ وحش پرندگان مجهز شود." (قالیباف و شعبانی فرد، همان: ۱۵۳)

آنچه پس از مطالعه نتیجه گیری حاصل از این تحقیق علمی پژوهشی قابل توجه است، نادیده گرفتن نقش و اهمیت صنایع دستی بعضا منحصر بفرد سنندج است که می تواند بیانگر میزان غفلت دست اندرکاران و محققان نسبت به اهمیت وجود صنایع دستی برای گردشگری شهر سنندج و در نگاهی وسیع تر، کردستان باشد. از این رو در این بخش با توجه به نیاز شناخت هرچه بیشتر صنایع دستی کردستان، اشاره گذرایی به چند نمونه آن خواهیم داشت. (تصویر ۲)

مروری بر چند صنایع دستی کردستان

بر طبق سایت سازمان میراث فرهنگی استان کردستان، صنایع دستی این استان شامل بیش از ۲۰ نوع صنایع دستی مختلف است از جمله: گلیم بافی، قالی بافی، موج بافی و شال بافی، سفال

کردستان پرداختن به ساخت انواع سازه‌های بومی و ملی از محبوبیت خاصی برخوردار است. صنعتگران کردستانی با بهره گرفتن از انواع چوب‌های موجود در منطقه بر اساس الگوهای بومی و ملی به ساخت انواع سازه‌ها از قبیل دف، تاس، دهل، نرم‌نای (دوزله)، سرنا، تار، سه‌تار، کمانچه، عود، سنتور، دیوانو .. می‌پردازند. یکی از عمده‌ترین سازه‌های تولیدی در این استان که شهرتی جهانی دارد سازه‌های عرفانی و کوبه‌ای نظیر دف و تاس می‌باشد که در مراسم‌ها و مناسک‌های آیینی این منطقه مورد استفاده قرار می‌گیرد.

گلیم بافی

مشهورترین گلیم‌های کردستان، سنه است که نام قبلی سنندج است، این منطقه از مراکز مهم تولید قالی و گلیم‌های کردستان به شمار می‌آمده است. گلیم‌های قبایل سنجابی و جاف تحت تاثیر آویزهای زربافت و قلاب دوزی شده صفوی است، گلیم‌های سنه چه از نظر فنی و چه از لحاظ زیبایی‌شناسی با دیگر گلیم‌هایی که توسط قبایل و چادرنشینان کرد بافته شده، تفاوت دارد. در بافت آنها نوعی ذوق هنری دیده می‌شود و بیش از گلیم‌های دیگر به فرش‌های گره دار ایرانی شبیه است.

ارغوان بافی

هنر به‌کاربردن ترکه‌ها یا ارغوان (بید) جهت ساخت انواع سبدها، ظروف و سینی‌های خاص و ویژه این منطقه را ارغوان بافی یا ترکه بافی می‌نامند. در اکثر مناطق کردستان خصوصاً اورامانات صنعتگران با بهره‌گرفتن از مواد اولیه طبیعی منطقه (ترکه‌های نازک درخت بید) به بافتن انواع مختلف سبدها با فرم‌های ویژه و کاربردهای متنوع مشغول هستند. بدوی بودن و کاربردهای متنوع آن از محبوبیت خاصی برخوردار است. (تصویر ۳)

سفالگری

سفالگری سنتی در روستاهای اطراف سنندج، سقز و قروه به شکل تهیه انواع ظروف سفالی مرسوم بوده است. مواد اولیه مورد مصرف سفال سازان شامل خاک رس و موی بز است. همچنین برای پرداخت آن از سنگ استفاده می‌شود. در حال حاضر ظروف سفالی به صورت پراکنده و ابتدایی، بدون استفاده از چرخ سفالگری ساخته شده و در کوره‌های ساده ای که به صورت چاهی در زمین حفر می‌شود و به وسیله چوب و سوخت حیوانی آن را حرارت می‌دهند، پخته می‌شود. (تصویر ۴)

گیوه کشی یا گیوه بافی

یکی از انواع پای پوش‌های سنتی که تقریباً در بیشتر نقاط ایران به اشکال مختلف ساخته می‌شود، گیوه است و یکی از انواع آن، گیوه سنتی کردستان به نام کلاش است. سادگی ابزار کار و در دسترس بودن مواد اولیه برای تولید و همچنین وجود نیروی کار در دسترس، موجب رواج پیشه گیوه‌کشی در کردستان به ویژه در ناحیه اورامانات شده است. مراکز عمده تولید گیوه در کردستان، سنندج، آبادی اورامانات و هجیج است و در قصبه نودشه، گیوه‌کشی از مشاغل عمده مردمان محسوب می‌شود. (سایت سازمان میراث فرهنگی <http://kurdistan.ichto.ir>)

تصویر ۳- ارغوان بافی. منبع: www.ilna.ir

تصویر ۳- زن کرد مشغول ساخت سفال. منبع: www.navayeabidar.com

تصویر ۴- گیوه کلاش. منبع: www.google.com/urlsa.com

بررسی مراحل ساخت گیوه حکایت از این موضوع دارد که این محصول در مراحل مختلف تولید، پسماند تولید نمی کند و دورریز مختصر پارچه در حین تولید نیز به راحتی با طراحی مجدد فرایند تولید قابل حذف شدن است. نوع مواد اولیه استفاده شده در تولید گیوه کاملاً طبیعی و شامل پارچه، پوست گاو نر، پیه، نری گاو و نخ تابیده شده از موی بز است (جزمی، کریمی و میرشکرانی، ۱۳۶۳: ۲۳). این مزایا برای گیوه سبب میشود این محصول در زمره محصولات سبز قرار گرفته و بتواند برچسب زیست محیطی دریافت کند. به علاوه این محصول به قدری، خنک، سبک و راحت است که با وجود قیمت به نسبت بالای آن (بین ۶۰ الی ۲۵۰ هزار تومان)، در مناطق محلی تولید از جمله کردستان، طرفداران بی شماری از هر سن دارد.

از طرف دیگر ابزار و روند ساخت در این صنعت بسیار بدوی است که باعث سختی کار و آسیب های جدی به تولیدکننده می گردد و یکی از علل گران شدن محصول تمام شده آن است. مدل این محصول طی سالیان هیچ تغییری نکرده و اگر هم نوآوری بوده؛ نتوانسته توجه بازار را به خود جلب کند و البته حتی در صورت جلب و تقاضای بازار نیز متأسفانه تا زمان ثبات شیوه بسیار ابتدایی تولید کنونی آن، امکان بالا بردن ظرفیت وجود ندارد. فرایند ساخت محصول آنچنان سخت و زمان بر است که زمان صرف شده نسبت به قیمت تولید؛ مقرون به صرفه نیست. (تصویر ۵)

در اینجا با توجه به این که تولید هر محصول از جمله محصولات صنایع دستی اثرات مختلفی ایجاد می نماید، به بررسی اثرات تولید این محصولات از نقطه نظر محیط زیست، اشتغال، اقتصاد و گردشگری خواهیم پرداخت.

بررسی صنایع دستی کردستان از ابعاد زیست محیطی، اشتغال، اقتصاد و گردشگری

با توجه به مطالبی که در بالا به آن اشاره شد، توسعه صنایع دستی کردستان که تماماً از مواد طبیعی ساخته می شوند، به منزله ی توسعه ی صنعتی با تولیدات سبز محسوب می شود. تحقیقات نشان از این دارد که این قبیل صنایع در جهان به سرعت در حال گسترش هستند. «در تولید سبز با حداقل منابع و پایین ترین میزان آلودگی، محصولی با کیفیت بالا، قیمتی معقول و بادوام تولید می شود و تلاش می گردد که محصول تولید شده، قابلیت بازیافت و استفاده مجدد را نیز داشته باشد» (مردان، ۱۳۸۶: ۱۶). امروزه، رقابت و برنده شدن در تولید، نیاز به چشم اندازی دارد که در آن توجه به پایداری زیست محیطی با سرمایه گذاری گسترده و راهبردهای عملی روشن و قابل اندازه گیری گنجانده شده باشد. چرا که این راهبردها به همان نسبت بازده سریعی نیز دارند. امروزه شرکتی برنده است که ترکیبی از راهبردهای ناب و سبز و حذف زباله ها را مدنظر قرار دهد، ولی این موضوع اغلب نادیده گرفته می شود (Is, 2009).

Wil) صاحب نظران معتقدند ما در آستانه انقلاب زیست محیطی قرار داریم. «در انقلاب زیست محیطی شرکتهایی برنده خواهند بود که اقتصاد آینده را پیش بینی، و برای آن برنامه ریزی کنند» (براون، ۱۳۸۷: ۲۴۱). شرکت هایی که استراتژی آنها توسعه پایدار است؛ سودآور هستند، زیرا آنها طراحی پاک، حفاظت از منابع در سراسر چرخه عمر محصول و زنجیره تأمین و منافع اقتصادی را با هم مدنظر قرار داده و آن ها را تلفیق میکنند (2011 Lrason)، مزار^۳ و بوزونگ^۴ به نقل از هانت^۵ و دورفمن^۶ (2010) نیز معتقدند، افزایش نگرانی و احساس مسئولیت در قبال جامعه، منجر به رشد قابل توجه تقاضا برای محصولات دوستدار محیط زیست در بازارهای جهانی شده است. صنایع دستی کردستان تماماً محصولاتی هستند که مواد اولیه آنها طبیعی و قابل تجزیه می باشد و نه تنها در حین تولید بلکه پس از مصرف نیز آلودگی زیست محیطی ایجاد نمی کنند. لذا اگر دلیل مشکلات توسعه آنها مثل بازار فروش محدود، بررسی و برطرف گردد و عوامل مؤثر بر محیط کسب و کار آنها تبیین و به درستی مدیریت شود، نه تنها در بازارهای داخلی بلکه خارج از کشور هم مورد توجه قرار خواهند گرفت.

از آنجا که در آغاز قرن بیست و یکم صنایع فرهنگی دانش محور، جزو فرصت های جدید اقتصادی برای تمام کشورها به شمار می آید (Lin & Li, 2010). امروزه در بسیاری از ملل در حال توسعه، تولید صنایع دستی بخش مهمی از اشتغال است و در برخی از کشورها به منزله ی بخش مهمی از اقتصاد صادرات به شمار می رود. ناظران بخش صنایع دستی پیش بینی می کنند که افزایش مشاغل کوچک صنایع دستی کاهش نمی یابد، به ویژه این که این صنعت به عنوان دومین بخش اشتغال روستایی پس از کشاورزی در بسیاری از نواحی جهان شناخته شده است (Barber & Krivoslykova, 2006). به باور کارشناسان و برنامه ریزان اهمیت صنایع دستی نه تنها به دلیل درآمد اقتصادی بلکه به لحاظ حفظ ارزش ها، اصالت ها و خواستگاه فرهنگی - هنری مورد توجه است (ملک جانی، ۱۳۷۸: ۹۷). همچنین مصطفی^۷ (2011) معتقد است، بهره برداری از منابع صنایع دستی با هدف گسترش توریسم در توسعه پایدار نقش مهمی دارد، زیرا ساخت اشیای هنری سنتی، باعث ایجاد درآمد و فرصت های شغلی می شود. یک اثر صنایع دستی با کیفیت، علاوه بر این که یادآور خاطرات توریست است، می تواند علاقه ی اشخاص دیگری که آن را می بینند، برای بازدید از خواستگاه چنین محصولی برانگیزد (WTO, 2008). به علاوه این اشیا بیان کننده ارزش ها و روح معنوی یک ملت است و این اهمیتش از موارد مطرح شده کمتر نیست، چرا که بخش مهمی از هویت اجتماعی - فرهنگی از طریق همین اشیا به نسل های بعد منتقل می شود (Mostafa, 2011).

پیامدها یا نتایج اقدامات

اقدامات نتایج خاصی را نمایان می‌کنند که پیامدها هستند. پیامدهای توسعه صنایع دستی دارای ۳ مقوله‌ی فرعی است که عبارتند از: ۱. اقتصادی، ۲. اجتماعی- فرهنگی، و ۳. زیست محیطی.

پیامدهای اقتصادی

شامل افزایش سطح تولید ناخالص ملی، کمک به افزایش جذابیت‌های گردشگری منطقه، افزایش فروش از طریق گردشگران، کمک به توسعه پایدار روستایی، ایجاد شغل و ثروت برای جوامع محلی، توسعه بازارهای صنایع دستی از جمله گیوه به مناطق غیرکردنشین؛

پیامدهای اجتماعی و فرهنگی

شامل کمک به توسعه‌ی گردشگری، تقویت و حفاظت از میراث فرهنگی، جلوگیری از مهاجرت به شهرها و کمک به توسعه‌ی روستایی، ترویج کارآفرینی حتی در سایر زمینه‌های محصولات فرهنگی، افزایش اعتماد به نفس و خودباوری و نشاط برای جوامع محلی، فقرزدایی از روستاهای کردنشین.

پیامدهای زیست محیطی

کمک به گسترش و فرهنگ سازی برای خرید محصولات سبز و ارضای نیاز مصرف کننده.

نتیجه‌گیری:

در شرایط فعلی که اسناد بالادستی کشور تمام مردم و مسئولان را به اقتصاد مقاومتی و تکیه بر توانمندی‌ها و فرصت‌های داخلی هدایت می‌کند و از طرف دیگر تحقیقات محققان در جهان نشان از اهمیت صنایع فرهنگی و گردشگری به عنوان موتور جدید رشد اقتصادی برای کشورها دارد و در شرایطی که کم‌آبی بشدت گریبانگیر کشور شده به طوری که ممکن است در زمانی نه چندان دور، شرایط عدم امکان و حتی ممنوعیت کشاورزی در بسیاری از نقاط کشور به وجود آید به طوری که به سرعت بر تعداد جمعیت بیکاران اضافه شود، توسعه گردشگری و صنایع دستی در ایران خواهان رشد و بالندگی با توجه به تهدیدها و پتانسیل‌های موجود، بسیار ضروری به نظر می‌آید. بر این اساس لازم است محققان با بررسی علل و عوامل عدم توسعه گردشگری و صنایع دستی در ایران؛ نسبت به ارزیابی راهکارهایی به مسئولان برای تسهیل در توسعه‌ی این دو صنعت جدا اما مرتبط، اقدام نمایند. این تحقیق نشان می‌دهد که استان کردستان با توجه به صنایع دستی ارزشمند و مجموعه جذابیت‌های دیگر گردشگری خود می‌تواند از محرومیت خارج شده و از رشد اقتصادی خوبی

بهره مند گردد. چراکه حتی یک صنعت دستی کوچک و محلی در ایران مثل گیوه بافی می‌تواند به خوبی موجب افزایش جذابیت گردشگری محلی شده، از این طریق به افزایش شغل و درآمد منطقه و به دنبال آن اقتصاد کشور کمک نماید.

از آنجا که طبق تحقیقات، علت اصلی عدم توسعه صنایع دستی به روز نبودن آن و عدم توجه به نیاز روز مصرف کنندگان و در کنار آن بی‌اطلاعی و عدم تبلیغات کافی برای گردشگران است، تبلیغات و نمایش مناسب، بازاریابی دقیق و طراحی به روز محصول در عین حفظ اصالت آن در کنار سلسله اقدامات دیگر حساب شده، کاملاً در توسعه صنایع دستی می‌توانند مؤثر باشند. برای تحقق این منظور شایسته است ابتدا دولت شرایط و زمینه‌ای که این کسب و کارهای سنتی در آن قرار دارد را اصلاح و هم‌زمان با این کار و با دخالت مداخله‌گرهایی مانند سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، رسانه، نهادهای آموزشی و نهادهای مالی بستر اقدامات مستقیم برای توسعه صنایع مورد نظر را فراهم آورد.

از طرفی با توجه به نبودن زیر ساخت‌های لازم و کافی برای جلب گردشگر، که حداقل ورود ۲۰ میلیون آنها به ایران تا سال ۱۴۰۴ در سند چشم‌انداز پیش‌بینی شده، لازم است توجه خاص به توسعه این زیرساخت‌ها از جمله شناسایی کارگاه‌های سنتی محلی و آماده‌سازی آنها برای پذیرش گردشگران، بهینه‌سازی راه‌ها و وسایل حمل و نقل، ساخت هتل‌ها و رستوران‌های سنتی استاندارد، آموزش راهنمایان سفر متبحر و ... صورت گیرد.

از آنجا که امکانات بالقوه صنایع دستی ایران از جمله وجود سابقه کهن و درخشان در ساخت انواع صنایع دستی و از طرفی وجود تعداد بی‌شماری کارگاه سنتی در تمامی شهرها، روستاها و مناطق دور و نزدیک کشور با داشتن هنرمندانی که به شیوه سنتی کار می‌نمایند و بالاخره خرید تولیداتی که در محل کارگاه و در جلوی چشم گردشگر ساخته شده است، می‌تواند عامل بسیار خوبی در جلب گردشگران و از جمله جذاب‌ترین مشاهدات آنان از هر جنس و سن بوده و یادآور ایام خوش بازدیدشان از ایران باشد. در مجموع آنچه در مورد صنایع دستی کردستان، قابل توجه است اینک: ۱. انواع کارگاه‌های صنایع دستی محلی، کم و بیش در هر شهر و قصبه کردستان وجود داشته و با زندگی و فرهنگ مردم عجین است. ۲. این صنایع همگی جزو صنایع سبز محسوب شده، به دلیل اینکه هیچ‌گونه آسیبی به محیط زیست نمی‌رسانند، علاوه بر اینکه توسعه آنها هیچ ضرری برای کشور ندارد، مورد علاقه گردشگران دوست‌دار محیط زیست نیز واقع می‌شوند. ۳. علی‌رغم گردشگری و بازاریابی محدود، صنایع دستی یکی از اشتغال‌زا ترین حوزه‌های کاری در استان است.

بنابراین از مجموع اطلاعات جمع‌آوری شده می‌توان نتیجه گرفت: با توجه به جذابیت کارگاه‌های صنایع دستی، بازدید از

این کارگاه ها در صورت وجود شرایط مناسب، گزینه قبل توجهی برای جذب گردشگران است و در مقابل نیز وجود گردشگران به شکل مستقیم و غیر مستقیم، موجب رونق صنایع دستی می گردد. بنابراین در صورت همیاری گردشگری و صنایع دستی کردستان، می توان پیامدهای بسیار مثبت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی را در این استان انتظار داشت.

راهبردهای پیشنهادی

با در نظر گرفتن نیاز صنعت گردشگری به استفاده از جاذبه های صنایع دستی و متقابلاً صنایع دستی برای درآمدزایی، کمک به اشتغال و جلوگیری از مهاجرت و رفع محرومیت و ... پیشنهاد می گردد:

- راه های عملی همکاری و همیاری بین دو معاونت گردشگری و صنایع دستی سازمان میراث، در راستای توسعه دو صنعت مربوطه در کشور تبیین و به صورت دستورالعمل اجرایی برای همه استان ها ابلاغ گردد؛

- کلیه کارگاه های صنایع دستی کشور شناسایی شده، آمار دقیقی از تعداد، نوع عملکرد، صنعتگران مشغول و کیفیت و کمیت کارگاه به خصوص از لحاظ امکان بازدید و خرید گردشگر، تهیه گردد؛

- آموزش راهنمایان سفر برای داشتن اطلاعات کافی از ویژگی های صنایع دستی محلی و صنعتگران برای چگونگی برخورد با گردشگران؛

- تأمین امکانات کافی و مناسب برای بازدید و خرید گردشگران از کارگاه و پس از بازگشت مانند ایجاد راه مناسب تا کارگاه، ایجاد فضای کافی و مناسب در کارگاه برای بازدید، عکس برداری و خرید، شناسنامه دار کردن تولیدات کارگاهی و داشتن کاتالوگ یا آموزشی-تبلیغاتی و برچسب قیمت برای کالاهای صنایع دستی، امکان خرید آنلاین یا خرید از طریق دستگاه خود پرداز و...؛

- طراحی و ساخت بسته بندی های با کیفیت، زیبا و محکم مخصوص حمل مسافر برای استفاده صنعتگران؛

- طراحی و ساخت محصولات جدید با توجه به نیاز روز و خواست گردشگران داخلی و خارجی البته با حفظ اصالت و ویژگی های اصلی لازم به حفظ؛

- تبلیغات همه جانبه، جذاب و علمی در خصوص جاذبه های استان ها با اشاره به صنایع دستی محلی.

پی نوشت:

- 1- Robinson and Picard
- 2- Association of Southeast Asian Nations (ASEAN)
- 3- Mazar
- 4- Bo Zhong
- 5- Hunt
- 6- Dorfman
- 7- Mustafa

فهرست منابع:

- براون، ل. (۱۳۸۷)، طرح امید آینده و محیط زیست، مترجم: ح. طراوتی، مشهد: جهاد دانشگاهی.
- جزمی، م؛ کریمی، ا و میرشکرانی، م. (۱۳۶۳)، هنرهای بومی در صنایع دستی باختران، تهران: مرکز مردم شناسی.
- گلاک، ج؛ گلاک، س. (۱۳۶۵)، سیری در صنایع دستی ایران، تهران: هانشی چی و بانک ملی ایران.
- یآوری، ح. (۱۳۹۲)، شناخت صنایع دستی ایران، تهران: مهکامه.
- یآوری، ح. (۱۳۸۳)، آشنایی با چوب و هنرهای مرتبط با آن، تهران: سوره مهر.
- بختیاری، ص و یزدانی، م. (۱۳۸۹)، بررسی آثار مستقیم و غیر مستقیم گردشگری بر اشتغال، نشریه علوم اقتصادی، ۱۳: ۵۹-۵۸.
- دفتر آمار و اطلاعات استانداری کردستان (۱۳۹۲)، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰.
- روشن، ع و قاسمی، س. (۱۳۸۵)، طرح ایجاد شهرک های هنرهای سنتی و صنایع دستی، اولین کنفرانس اقتصاد شهری، قزوین.
- زینال زاده، ر، برزویان، صو قجری، ع. (۱۳۹۱)، بررسی و تعیین شاخص های توسعه انسانی- آموزش: در استان های کشور در سال های ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸، فصل نامه علمی- پژوهشی نگارش های نو در جغرافیای انسانی.
- سازمان جهانی گردشگری (۱۳۸۲)، نشریه مطالعات گردشگری، شماره ۱.
- شجاعی، مو نورالدین، ن. (۱۳۸۶)، بررسی سیاست های دولت در صنعت گردشگری و ارائه الگوی توسعه پایدار صنعت گردشگری کشور. نشریه دانش مدیریت، ۷۸.
- قالیباف، م و شعبانی فرد، محمد (۱۳۹۰)، ارزیابی و اولویت بندی جاذبه های گردشگری برای توسعه گردشگری شهری براساس مدل های تصمیم گیری چند متغیره: مطالعه موردی شهر سنندج نشریه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱۰۱.
- کریمی، ز. (۱۳۸۹)، بازاریابی صنایع دستی و اثرات آن بر گردشگری با تأکید بر گلیم نقش برجسته ی ایلام، نشریه فرهنگ ایلام، شماره ۲۶ و ۲۷.
- مردان، س. (۱۳۸۶)، آشنایی با بهره وری سبز در صنعت، روابط عمومی اتاق بازرگانی و صنایع و معادن، تبریز.
- ملک جانی، ش. (۱۳۸۷)، جایگاه و اهمیت صنایع دستی در اقتصاد ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد دانشگاه الزهرا (س)، تهران.
- موحد، ع و کهزادی، سالار (۱۳۸۹)، تحلیل عوامل موثر بر توسعه گردشگری استان کردستان با استفاده از مدل SWOT، نشریه پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره ۲.

-Barber, T., & and Krivoslykova, M. (2006), GLOBAL MARKET ASSESSMENT FOR HANDICRAFTS, USA: United States Agency for International Development

-Larson, A. (2011), Sustainability, Innovation, and Entrepreneurship, Publisher: Flat World Knowledge.

-Brett Wills (2009), The Business Case for Environmental Sus-

tainability (Green), HPS White Paper.

-UNESCO(2007),Statistics on cultural industries: Framework for the Elaboration of National Data Capacity, Building Projects:UNESCO Bangkok.

-MustafaMairna (2011),Potential of Sustaining Handicrafts as a Tourism Product in Jordan, International Journal of Business

-Ye-Dan Lin, ch.(2010), The Study of Entrepreneurial key-factor in Taiwan Craft Creative Industry, ICSB WORL.

CONFERENCE, Cincinnati, June: 24-27.

-UNIDO and UNESCO.(2005),Creative Industries and Micro & Small Scale Enterprise Development, Project XP/RA.S/05/002XP/RAS/05/002

-NITED NATIONS INDUSTRIAL DEVELOPMENT ORGANIZATION (2013),Creative industries for youth: Uunleashingpotential and growth Vienna.

-World Tourist Organization (1999),Tourism highlights 1999,Madrid, Spain: WTO publications unit, world tourism Organization.

-World Tourist Organization (1998),Tourism 2020 vision,Madrid, Spain: WTO publications unit, world tourism Organization.

-Mazar,N.,&Zhong, Ch. (2010), Do Green Products Make Us Better People?,University of Toronto: Psychological Science, 5 March, DOI:10.1177

سایت مجلس شورای اسلامی(۱۳۹۳)، سرشماری سال ۱۳۹۲ مرکز آمار ایران
<http://rc.majlis.ir>

سایت استانداری استان کردستان (۱۳۹۳)، دفتر آمار و اطلاعات استانداری کردستان
www.ostan-kd.ir

سایت سازمان میراث فرهنگی استان کردستان (۱۳۹۳)، صنایع دستی
<http://kurdistan.ichto.ir>